

Колдонулган адабияттар:

1. Иакинф (Бичурин). Историческое образование ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени [Текст] / Иакинф (Бичурин) - СПб. [б.и.], 1834. - С. 2, 16-21, 27,47, 61-63.
 2. История калмыкии с древнейших времен до наших дней. В трех томах. [Текст]. - «Герел» Элиста, ГУ, 2009. - С.9.
 3. Калык Акиев. «Курманбек». КУИА. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» институту. Инв. № 545. 34-б
 4. Курманбек.—Жаныш, Байыш (Эпос). Ф., «Кыргызстан», 1970. (Кыргыз ССР илимдер Академиясы. Тил жана адабият институту). 217-б.
 5. Кыргыз-калмак (ойрот согуштары) XVII-XVIII кк. [Электронный ресурс]. - Режим доступа: tour.net/page/kyrgyz-kalmaq. - Загл. с экрана.
 6. Петров К.И. Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият институту», кол жазма фонду. Инв. 4087. 176; Посольство Унковского. - С. 262-263.
 7. Тенишев, Э. Древне кыргызский язык [Текст] /Э.Тенишев. - Бишкек: [б.и.], 1997. - С.7.
 8. Үмөт Молдонун санжырасы. КУИА, Ч.Айтматов атындагы «Тил жана адабият» иниституту. Кол жазма фонду. Инв. № 191. 115-б.
- Юдин В. П. «Та'рих» Шах Махмуд бен Мирза Фазил Чораса // Материалы по истории казахских ханств XV—XVIII веков. Часть II. / составители: **С. К. Ибрагимов**, Н. Н. Мингулов, **К. А. Пищулина**, В. П. Юдин / отв. ред. д. и. н. **Б. Сулейменов**. — Алма-Ата: Наука, 1969. — С. 369—386. — 649 с. — 1750 экз.

УДК:94:392.51(575.2)

Тилекова Уулкан Кушбаковна*ОшМУ улук окутуучу*

**КЫРГЫЗСТАНДЫН ТҮШТҮК АЙМАКТАРЫНДА ЖАШАГАН КЫРГЫЗДАРДА
ЖАШ ЖУБАЙЛАРДЫН АТА – ЭНЕ МЕНЕН БОЛГОН МАМИЛЕСИНДЕГИ
САЛТТЫК ЭТИКЕТТЕР**

(XIXк. аягы – XXк. башы)**Тилекова Уулкан Кушбаковна***ОшГУ старший преподаватель*

**У КЫРГЫЗОВ, ПРОЖИВАЮЩИХ В ЮЖНЫХ РЕГИОНАХ КЫРГЫЗСТАНА, ТРАДИЦИОН-
НЫЕ ЭТИКЕТЫ В ОТНОШЕНИЯХ МОЛОДЫХ СУПРУГОВ С РОДИТЕЛЯМИ**

(XIXк. конец-XXX. начало)**Tilekova Ulkan Kushbakovna***Osh State University Senior Lecturer*

**KYRGYZ PEOPLE LIVING IN THE SOUTHERN REGIONS OF KYRGYZSTAN HAVE
TRADITIONAL ETIQUETTES IN THE RELATIONSHIP
OF YOUNG SPOUSES WITH THEIR PARENTS
(XIX century. the end is XXX. the beginning)**

Аннотация.Макалa Кыргызстандын түштүк аймактарында жашаган кыргыздардын XIXк. аягы – XXк. башындагы үй-бүлө мамилелериндеги салттуу этикет нормаларына арналды. Бул боюнча автор Лейлек, Кара-Суу, Аксы райондорунун аймактарынан бир нече жыл катары менен маалымат чогулткан. Макалa ошол талаа материалдарына негизденип жазылды. Бул макалада негизинен Аксы жана ага жакын жайгашкан аймактардагы информаторлордон алынган маалыматтар пайдаланылды.

Негизги сөздөр: Этнос, каада салт, үрп - адат, келин, күйөө бала, кайын журтту тергөө, отко киргизүү.

Аннотация В статье рассказывается о киргизах XIX века, живших в южных регионах Кыргызстана. конец - XX век. была посвящена традиционным нормам этикета в семейных отношениях. В связи с этим автор несколько лет подряд собирал информацию из Лейлекского, Кара-Суйского, Аксыйского районов. Статья написана на основе этих полевых материалов. В данной статье в основном использованы сведения, полученные от информаторов в Аксыйском и близлежащих районах.

Ключевые слова: этнос, традиция, обычаи, невеста, жених, кайын журтту тергөө, отко киргизүү

Abstract. The article tells about the Kirghiz of the 19th century, who lived in the southern regions of Kyrgyzstan. end - 20th century. was devoted to traditional norms of etiquette in family relations. In this regard, the author collected information from the Leilek, Kara-Suu, and Aksy districts for several years in a row. The article is based on these field materials. This article mainly uses information obtained from informants in Aksy and nearby districts.

Key words: ethnicity, tradition, customs, bride, groom, respect, attitude,

Салттуу кыргыз коомунда кыздарды келечектеги үй-бүлөлүк турмушка жаштайынан үйрөтүп тарбиялаган. Кыз турмушка чыкканга чейин аны өз энеси, эжелери жана жеңелери үйрөткөн, турмуш-тиричиликте аялзатына тиешелүү жумуштарды жасоону, кайната-кайненеге, кайнагаларына, кайнилерине ж.б. жасала турган мамилелерди т.а., үй-бүлөлүк мамиледеги салттуу этикет нормаларына кулагына куюп, аткарылышына дасыктырган. Күйөөгө чыккандан кийин ал милдет кайын энесинин колуна өткөн. Көп кайненелер *“Баланы жашынан, келинди башынан”* деген принцип менен келининин тарбиясын колго алышкан. Жакшы кайын эне келинин өз кызындай кабыл алып, жакшы сөзүн, акыл - насаатын айтып тарбиялаган. Андайлардын келини да жакшы чыккан. Кайын энесинин кадыр-баркын көтөрүп, учугун улаган. Андай келиндерди элибиз: *“Кайнененин камырынан”* деп коюшкан. Жаш келин көп үй-тиричилик милдеттерин аткарууга, күйөөсүнө, кайната-кайненесине, күйөөсүнүн бир туугандарына карата болгон мамиледеги чектөө-тыюуларды, б. а. салттык этикет нормаларын сактоого милдеттүү болгон. Келин жоолугун башынан түшүрбөй (жоолугун ээгинин алдынан байлаган), ийменип, улууларды, эркектерди тике карабай, жер тиктеп, ыйбаа кылып үй - бүлө мүчөлөрүнүн баарына ызаат көрсөтүп турууга тийиш болгон. Эч качан үнүн бийик чыгарып сүйлөгөн эмес, каткырып күлбөгөн.

Каралып жаткан доордо жаш жубайлар бир нече балалуу болгонго чейин ата-энеси менен бирге турган, чарбасы бир болгон.

Жаш келиндин кайын ата-кайын энеси, күйөөсүнүн бир туугандары менен болгон мамилесин жөнгө салган, кылымдардан бери сакталып келаткан салттык этикет нормалары болгон. Аларга келиндин милдеттери, жүрүм-турумундагы чектөө -тыюулар кирген. Жаш келин эртең менен эрте туруп, кайната-кайненесинин үйүнүн түндүгүн ачкан, алардын жуунганына (дааратына) суу даярдап койгон. Алардын жатаарда төшөгүн салган, эртең менен туруп кеткенден кийин, аны жыйган, үй ичин ирээтке келтирген. Үйдү таза, тыкан кармоо келиндин негизги милдеттеринен болгон.

Келин кайната-кайненесинин төшөгүн тебелебеген, аттабаган, үстүнө отурбаган. Кайнатасы отурган жерге, ал жок учурда да отурбаган. Антсе, келин бактысыз болуп калат деген ишеним болгон. Атүгүл, алардын бут кийимин да аттабаган. Отурукташууга өтүп, там үйдө жашаган түштүк кыргыз үй - бүлөлөрүндө келин тамдын үстүнө чыккан эмес. Антсе, ал, кайната - кайненесин тебелеп, үстүнө чыккан менен барабар деп, эсептелинген. Ошондой эле, биз карап жаткан доордо отурукташып калган түштүк кыргыздарында келиндер таң саардан туруп, короонун ичин шыпырган салт болгон [1]. Анын жаралышын изилдөөчү А. Мурзакметов: *“мизилдете тазаланса, “жүзүң мендей жарык болсун” деп, Жер батасын берет экен”* деген ишенимден келип чыккандыгын белгилейт [2]. Албетте, бул салт түштүк кыргыздарына ирегелеш жашаган отурукташкан өзбек, тажик элдеринен өткөндүгүн белгилөө абзел.

Келин кайнатасы менен бир дасторконго отуруп тамак жеген эмес, кайнатасы менен тике сүйлөшпөгөн, кайнатасына артын салып отурбаган. Кайната - кайненеси, күйөөсүнүн улуу туугандары үйгө кирип келсе, ордунан ылдам туруп, ийменүү менен озунуп салам айткан. Кайнатасы жана күйөөсүнүн эркек туугандары менен үйдө жалгыз калбаган, алар менен кол алышып учурашпаган. Келин кайнатасына өтүнүчүн түз айтпаган, ортомчу аркылуу айттырган.

Ошол эле учурда, кайын ата да келинге карата болгон мамилесинде белгилүү чектөөлөрдү, этикетти сактаган. Алсак, ал келинин көзүнчө чечинбеген, келинине түз буйрук бербеген (жумшабаган), урушуп же жемелебеген. Кыргыз элиндеги “*Керегем сага айтам, келиним сен ук*” деген терең тарбиялык мааниси бар лакап сөз мына ошондон калган. Келинине ыраазычылыгын кемпири аркылуу гана билдирген. Салттык этикет боюнча келин кайненеси менен бирге отура да, тамактана да алган. Кайненесинин акыл - насаатын угуп, билбегендерин сурай алган. Салттык этикет кайнене менен келиндин кучакташып учурашуусуна, өбүшүүсүнө жол берген. Бул көрүнүш алардын туугандыгынын, жакындыгынын, ысыктыгынын белгиси катары кабыл алынган [3].

Ошондой эле, үйлөнгөн жигиттин бир туугандары тарабынан келинге карата аткарылуучу салттар, этикет нормалары болгон. Алсак, жаңы келген келинди үйлөнгөн жигиттин бир тууган агалары кезектешип, үйүнө чакырышып, *отко киргизишкен*. Бул салт үйлөнгөн жигиттин бир туугандары тарабынан милдеттүү аткарылуучу салттык этикет нормаларынын катарына кирген. Алардын аялдары келинге ак жоолук салышып, ак баталарын беришкен. Аталган салттын *отко киргизүү* деп аталышынын себебин тээ көөнө доорлордогу отту ыйык тутуп, отко сыйынган ишенимдер менен байланыштырууга болот.

Салттуу кыргыз коомундагы келинге карата болгон тыюулардын бири *тергөө* салты – этикети болгон. Келин күйөөсүнөн сырткары кайната - кайненесинин, кайнагаларынын, келин келгенге чейин төрөлгөн кайнилеринин, кайнисиңдилеринин атын атабаган – тергеген. Кайната - кайненесине *атам, энем (апам)* деп кайрылган. Кайна-

галарынын ар кимисинин жасаган ишине, өнөрүнө, жашаган жерине жараша ат коюп тергеген. Мисалы, жылкычы кайнагасын – *жылкычы акем, мергенчи акем, капканчы акем*, комузчу кайнагасын – *комузчу акем*, тоодо жашаган кайнагасын – *тоодогу акем* ж.б. у. с.

Ошондой эле, кайнилерин - *кичине бала, ырчы бала, молдо бала*, ал эми, кайнисиңдилерин – *кичине кыз, ак кыз, кызыке, алтын чач* ж. б. Келин тергөө тобуна кирген күйөөсүнүн туугандарынын атына окшош аталыштардагы жандуу - жансыз нерселерди да атынан атабаган. *Тергөө* - мөөнөтү боюнча, түбөлүк сакталуучу тыюу салтына кирген. Келин, тергеген кишилеринин көзү өтүп кеткенден кийин да алардын атын атабаган, өзүнүн көзү өткөнчө аларды *тергеп* өткөн. Биздин информаторубуз Жаамбү эне, анын улуу абысыны жаңы келин болуп келгенде, беш жашар кайнисин көзү алаңдап тургандыктан *“алакай”* деп тергеп алганын жана өлөр өлгөнчө, ошентип, тергеп өткөнүн, азыр ошол кайниси 92 жашта экендигин билдирди. Өзү да өмүр бою ата - бабалардын салтын бекем кармап, кайнагаларын, кайнилерин, кайнисиңдилерин атынан атабагандыгын айтып берген эле [4]. Белгилээрибиз кыргыз коомунда тергөө салтын бекем сактаган келиндер – аялдар - байбичелер нарк - насилди билген ыймандуу, тарбиялуу кишилер катары эсептелинип, айылда, уруу ичинде барктуу болушкан. Ошол эле учурда, кээ бир келиндер кайнага-кайнилеринин кемтик жагын айтып: *“жыртак аке”, “жүдөмүш аке”, “суу жукпас аке”, “шамал аке”, “шайкелең бала”* ж. б. деп, тергеп, алар акырындап айылга жайылып, сиңип кеткен учурлар, сейрек болсо да кезиккен [5].

Салттуу кыргыз коомундагы жаш жубайлардын үй - бүлөлүк мамилелериндеги салттык этикет нормаларына – *качуу* салты кирген. Жаш келин кайнагаларынан качкан. Кокус кайнагалары жолугуп калса, келин жолугу менен бетин бекитип, мүмкүнчүлүгү болсо, бекинип калууга тийиш болгон. Андайда кайнагасы да келинди ыңгайсыз абалга калтырбай, ылдам кетип калууга аракеттенген. Келин тарабынан кайын агаларынан качуу салты, кайын агалары келинди үйгө чакырып, *отко киргизүү* салтын аткарганга чейин уланган. *Отко киргизүү* салты ке-

линдин кайын агасынан качпоосуна расмий уруксат берилгенин билдирген. Бирок ал, келиндин жүрүм - турумуна толук эркиндик берилди деген маанини туюнткан эмес. Келин жогоруда келтирилген кайнагаларына карата болгон бардык салттык этикет нормаларын б. а. тыюуларды жана чектөөлөрдү өмүр бою сактаган. Күйөө бала да атасы кыздын атасы менен кудалашкан күндөн тартып, колуктусунун ата - энесинен, б. а. кайын ата, кайын энесинен качуу салтын сактаган. Ал салт, кыздын ата - энеси күйөө баласын үйүнө чакырып, *күйөө чакырды, күйөө баланы отко киргизүү* салтын аткарганга чейин уланган. Күйөө бала кайын атасына – *ата*, кайын энесине – *эне* деп кайрылган. Аларга ар дайым сый - урмат менен, ыйбаа кылып мамиле кылган. Күйөө бала кайын атасы менен жакыныраак болгон. Бирок белгилүү чектен чыккан эмес. Кайын атасы менен болгон мамиледеги салттык этикет нормаларын сактаган. Кайнатасынан мурда эч качан дасторконго отурбаган. Кайнатасынын айткандарын элпектик менен аткарган, анын көзүнчө орунсуз сөз сүйлөбөгөн. Кайын атасын атынан айтпаган. Күйөө бала кайын журтуна азыраак каттоого аракеттенген. Кыздын атасы да күйөө баласына “Күйөө ба-

ланы пайгамбарым сыйлаптыр” деп сый мамиле жасаган.

Күйөө бала менен кайын эненин ортосундагы мамиле *күйөө чакырды (күйөө баланы отко киргизүү)* жөрөлгөсүнөн кийин да сый-пайы, салмактуу мүнөздө сакталган. Күйөө бала кайын энесин атынан атабаган, жалгыз отурса үстүнө кирбеген, жанына отурбаган, анын жанында баш кийимсиз турбаган. Кыздын энеси да күйөө баласына карата ушундай эле этикет нормаларын сактаган. Күйөө бала - кызынын үйүнө азыраак барууга аракеттенген, барса да көпкө турбаган, жатып калбаган. Жаш жубайлардын ортосундагы мамиледеги, алардын ата - энелери менен болгон мамилелериндеги салттык этикет нормаларынын айрым параллелдери коңшу өзбек [6] жана казак [7] элдеринде да кезигет.

Ошентип, түштүк кыргыздарындагы салттык үй - бүлөдөгү жаш жубайлардын ортосундагы, алардын ата - энеси менен болгон мамилелериндеги салттык этикет нормалары, *тыюу* жана *тергөө* салттары кыргыз үй - бүлөсүндөгү мамилелерди жөнгө салып, үй - бүлө мүчөлөрүнүн ортосундагы конфликттердин алдын алып, үй - бүлө ынтымагын бекемдеген, анын бузулгус болуусуна өбөлгө жараткан.

Колдонулган адабияттар:

1. Автордун талаа дептери №2 (Аксы району, Кызыл-Туу айыл аймагы). 6-б.
2. Мурзакметов А. Кыргыз ырым-жырымдары. – Ош, 2014. – 18-б.
3. Автордун талаа дептери. №2 (Аксы району, Кызыл-Туу айыл аймагы) 9-б.
4. Автордун талаа дептери, №4 (Жалал-Абад облусу, Ноокен району)
5. Автордун талаа дептери, №4
6. Потапов Л.П. Материалы по семейно-родовому строю у узбеков-кунград.// Научная мысль. Ташкент, 1930. - №1. – 50-52-бб.
7. Аргынбаев Х.А. Семья и брак у казахов: автореф. дис. ... д-ра ист. наук: 07.00.07. – Алма – Ата, 1975. – 120-б.